

ANDRIUS VOLANAS XVI–XVII A. LIETUVOS VISUOMENĖS PERTVARKOS KRYŽKELĖSE

Beveik visi tyrėjai (Lukaševičius, Balinskis, Kurnatovskis)¹ vienbalsiai Andrių Volaną apibūdina kaip žymų, bet užmirštą žmogų. Marcelinas Ročka apie jį rašė: „Vienas žymiausių XVI a. antrosios pusės ir XVII a. pradžios Lietuvos politikos ir kultūros veikėjų, humanistas, teisininkas, ‚eretikas‘, produktyvus publicistas“². Ar pelnytai jam suteiktas žymiojo vardas tuo audringu idėjų bei veiklos laikotarpiu, koks buvo Reformacija ir Europoje, ir Lietuvoje? Ką reiškė Volano – mąstytojo, visuomenės veikėjo – raštai Lietuvos visuomenei? Ką jis siūlė Lietuvos ateičiai, kokius įsivaizdavo Lietuvos valstybės bei visuomenės kelius, kokia kryptimi formavo viešąją nuomonę?

Volano gyvenimas sutapo su keliais Reformacijos Lietuvoje etapais ir su pačiu audringiausiu ekonominių, administracinių reformų bei politinių įvykių laikotarpiu (Valakų reforma, 1566 m. administracijos ir teismų reforma, 1569 m. Liublino unija, 1588 m. Lietuvos Statuto priėmimas). Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK) jis apsigyveno 1553 m. globojamas Mikalojaus Radvilos Rudojo ir remiamas Mikalojaus Radvilos Juodojo. Prieš dešimtmetį iš LDK buvo pasitraukusi pirmoji protestantų banga – evangelikai liuteronai, nepajėgę vienu užmoju suburti stiprių judėjimo šalininkų, galinčių atsverti tradicinę Katalikų bažnyčios finansinę galią, politinę jėgą ir visuomeninį svorį bei įtikinti Reformacijos naudingumu Lietuvai. Tačiau didžiojoje Europos dalyje tebevykstant Reformacijai, jos naujų idėjų, siekių, religinių sistemų atsiradimas, gausūs to meto Lietuvos inteligentų, didikų, bajorų kontaktai su Europos miestais, universitetais lėmė tai, kad siekusieji Lietuvos visuomenės pertvarkos vėl iš naujo pamatė Reformacijos teikiamas galimybes. Maždaug nuo 1553 m., po dešimtmečio tylaus Lietuvos rusenimo, LDK kilo antroji protestantizmo banga. Šį kartą vyravo kalvinistiškoji Reformacijos kryptis. Apie 1553 m. atskriejo gandas, kad Mikalojus Radvila Juodasis esąs protestantiškos bažnyčios sekėjas. Tais pačiais metais Mikalojaus Radvilos Rudojo pakviestas jo dvare įsikuria ir Volanas – kalvinistas. Šios bažnyčios šalininku jis, matyt, tapo dar studijų metais, o galbūt ir savo tėvų šeimoje – Silezijoje.

Bendruosius jo gyvenimo bruožus apibūdino Ročka. Verta atidžiau stabtelėti ties Volano kilme. Jo oponentai, norėdami pažeminti Volaną, nuolat prikaišiojo žemą kilmę užsimindami apie Lvovčiko miestelį, miestietišką praeitį. Volanas pagrįstai paneigė tvirtinimą, kad jo tėvas buvęs Lvovčiko miestelio aludaris ir tvirtino esąs kilmingas. Iš tiesų jo herbe buvo Lapinas³. Vienoje savo knygų Atsakymas į nepadorią ir negarbingą [...] A. Jurgevičiaus [...] knygelę jis rašė, kad jo tėvas Jonas Volanas buvęs Silezijos kilmingasis („ex gente Silesio“), mokėsis Vokietijoje ir ten dvaruose dirbęs, motina Sofija Kvileckaitė taip pat buvusi kilminga⁴. Kvileckų šeimos herbe irgi buvo Lapinas. Volano ir motinos herbų sutapimas leidžia manyti, kad oponentai turėjo pagrindą abejoti jo bajoriška kilme. Galėjo būti, kad Volano tėvas, vokiečių miestietis, vesdamas bajoraitę Kvileckaitę buvęs

¹ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, Poznań, 1842, 1843. t. 1, 2; M. Baliński, „Andrzej Wolan, jego życie uczone i publiczne“, in: *Pisma historyczne*, t. 3, Warszawa, 1843; A. Kurnatowski, *Andrzej Wolan. Krótki rys życia i pracy*, Wilno, 1910.

² M. Ročka, „Humanistas, teisininkas, publicistas“, in: *Mokslas ir gyvenimas*, 1974, nr. 2, p. 47.

³ Lietuvos Valstybinis istorinis archyvas. F. 1177. Ap. 1. B. 3198. L. 30. Volanas laiduoja sandorį 1569 04 03. Bylą nurodė E. Rimša.

⁴ Volan, *Ad scurrilem et famosum libellum [...] Andree Jurgevitii [...] responsio*, [be leidimo vietos], 1589, p. 21.

priimtas į Kvileckių giminę, nobilituotas ir gavęs Lapino herbą. Šis spėjimas patvirtintų Volano teiginį, kad jis gimęs kilmingas, tačiau kartu leidžia manyti, jog per tėvo liniją yra kilęs iš Silezijos miestiečių.

Savo veiklą Volanas pradėjo iš karto kilus antrajai protestantizmo bangai Lietuvoje ir 57 metus, t. y. daugiau kaip pusę šimtmečio – pusę visos Lietuvos Reformacijos istorijos, dalyvavo pagrindinėse diskusijose ir išryškino idėjų sankirtas.

Volanui patyrus LDK valstybines problemas, prasidėjo rengimasis Liublino unijai ir Lenkijos Karalystėje (toliau – LK), ir LDK. Bajoriškoji visuomenė grupavosi atsižvelgdama į tai, ko norėjo iš būsimosios unijos ir kokią ją žadėjo sudaryti. Šis laikas iškėlė aiškius klausimus praktiškai apsispręsti ir Volanui – atvykėliui iš Silezijos, iš mišrios tėvo vokiečio ir motinos lenkės šeimos, vėliau vedusiam mozūrų kilmės bajorę Sofiją Oborskaitę⁵. Nustatyti savo santykį su LDK kaip valstybe vertė ir jo tarnystė Mikalojui Radvilai Rudajam. Radvila Rudasis tuo metu aiškiai suvokė įtakingiausių Lenkijos politikų siekiamos būsimosios unijos pavojus Lietuvos valstybingumui ir aktyviai veikė, kad būtų sudaryta mažiausiai pavojinga unija. Volanas nuoširdžiai tapo LDK piliečiu, pritarė tokiam jos valstybingumui, kokį realiai galimą matė ir abu pusbroliai – Mikalojai Radvilos Juodasis bei Rudasis.

Tokio apsisprendimo ženklą buvo Volano dalyvavimas Radvilos Juodojo 1564 m. organizuotame leidinyje Lenko pasikalbėjimas su lietuviu. Volanas pasijuto užgautas Ožechovskio Penktainyje (Quincunx) pateiktų argumentų, jog LDK piliečiai esą savo kunigaikščio vergai ir todėl nelygūs LK bajorams. Taip Ožechovskis bandė diskredituoti Lietuvos valdymo formą ir kartu valstybingumą bei sustiprinti LDK bajorų siekius gauti tas pačias laisves, kokias turėjo Lenkijos bajorai. Šie tvirtinimai turėjo parengti viešąją nuomonę tokiai unijos formai, pagal kurią LDK būtų pajungta LK. Matyt, anonimiškai kelių autorių parengtoje knygelėje Lenko pasikalbėjimas su lietuviu esančiame eilėraštyje, kuris pasirašytas inicialais A. V. (dėl Volano autorystės čia galima neabejoti), rašoma:

Tad lygus su lygiu visuomet gražiai sutaria,
Kaip geras su geru visad pėda pėdon eina,
Bet kai vienas pakildamas antrąjį trypia
Ir skelbia, nors ir pakuždom, kad tai esąs plėšikas,
Tokiems jau sunku taikiai sugyventi
Ir niekas ten negali tarpti, nebent vargas vienas [...]
Vergovę prikaišiodamas, lenkas šmeižia garbingą lietuvi
Ir nenori jo laikyti savo motinos sūnumi.
Rašo apie jį Quincunxe keistus prasimanymus,
Kurie tik silpnai ir neišmaniai galvai dera.
Ar tai toks kelias jūsų į taiką ir brolišką vienybę,
Jei jis tokiu pykčiu ir pavydu remiamas?⁶

Abiejų Mikalojų Radvilų palaikomas Volanas 1564–1568 m. gauna LDK indigenatą (t. y. bajoro, gimusio LDK, teises) ir Bijutiškių dvarą Ašmenos paviete⁷.

Volanas nuoširdžiai pritarė Mikalojaus Radvilos Rudojo požiūriui, kokia turėtų būti unija su LK. Kaip rodo 1569 m. gegužės 31 d. jo rašytas laiškas, Mikalojus Radvila Rudasis taip pasitikėjo Volanu,

⁵ Volan, *Apologia ad calumnias [...] hominum sectae, qui se Jesuitas vocant*, Vilnae, 1587. P. D.

⁶ *Lenko pasikalbėjimas su lietuviu*. 1564 m. J. Avižonio įvadas, komentarai ir vertimas. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 105. B. 569. P. 51–52.

⁷ Volanas rašė: „...antrojo kunigaikščio Radvilos (Juodojo) malonė ir nuolatinės mano nuopelnų rekomendacijos karaliui padarė tai, kad aš gavau LDK indigenatą, buvau priimtas į jos bajorus ir apdovanotas žemės valdomis, kurias ir dabar turiu“. Volan, *Ad scurrilem et famosum libellum [...] Andreae Jurgevitii [...] responsio*, p. 21–22.

Bijutiškių dvarą Volanui dovanavo Mikalojus Radvila Rudasis 1564–1565 m., kadangi jau 1565 m. laišką Kijevo vyskupui M. Pacui jis rašė „mano Bijutiškių dvarelyje“. Ši dovana Volanui davė pagrindą įsipilietinti LDK. 1572 m. dovaną Mikalojus Radvila patvirtino: Bijutiškių dvaro Ašmenos paviete, Mikalojaus Radvilos, Vilniaus vaivados ir kanclerio dovanoto Andriui Volanui patvirtinimas. 1572 02 09. Lietuvos Metrika. Kn. 51. L. 311–312 v. Už žinių iš Lietuvos Metrikos esu dėkinga A. Baltuliui.

kad, išvykęs iš Liublino seimo, paskyrė jį savo atstovu. Mikalojus Radvila Rudasis išvažiavo matydamas, jog negali atremti nei Lenkijos politikų, siekiančių inkorporuoti LDK į LK, nei pasipriešinti karaliaus spaudimui ir bajorų pasyvumui. Sprendžiant iš šio laiško, tiksliau – slapto pranešimo, anot Mikalojaus Radvilos ir jį palaikančiųjų, reikėjo siekti tokios unijos, kai abi valstybes valdo vienas karalius, renkamas LK ir LDK seime, vykdoma bendra užsienio politika, pinigų sistema ta pati, tačiau veikia atskiri teismai, valstybės turi savo urėdus, skirtingas valdžios institucijas, išlaiko atskiras teritorijas. Tokią uniją 1569 m. vasario 15 d. seime siūlė Lietuvos senatoriai⁸.

Volanas, matyt, kartu su Mikalojumi Radvila ar jam pavedus aptarinėjo, kokie istoriniai bei teisiniai argumentai galėtų paremti tokį siekį, ieškojo būdų, kaip juos pateikti seimui, siūlė remtis 1492 m. privilegija⁹: „Jau anksčiau kelis kartus sakiau JM ponams, kad nuo jos [Aleksandro privilegijos] visą reikalą pradėtų“, – laiške rašė Volanas. Reikalui tapus itin svarbiam, jis ieškojo istorinių šaltinių, galinčių įrodyti LDK politikų siūlomo unijos varianto teisėtumą. Volanas rašė apie Švitrigailos privilegiją¹⁰, kurioje Voluinės bajorai buvo pareiškę, kad amžiams liks LDK. Dirbdamas rūpinosi šiais istoriniais tekstais: „Tas privilegijas palikau savo namelyje Vilniuje, tad jas, prašau, JM mano maloningasis pone, paliepti saugoti kur nors kitur, kad negalėtų pasiekti ugnis“. Tokius tekstus Volanas galėjo rasti Radvilų Nesvyžiaus archyve; matyt, šios paieškos vyko dirbant Radvilos Rudojo sekretoriumi.

Kai karališka valia Žygimantas Augustas atskyrė Voluinę nuo LDK ir prijungė ją prie LK, žemvaldžiai, norintys išlaikyti ten turėtus dvarus, turėjo prisiekti Lenkijos karaliui, t. y. teisiškai įvykdyti Voluinės atskyrimą nuo LDK ir taip priversti LDK didikus priimti Lenkijos politikų siūlomą unijos formą – „sulieti, inkorporuoti“. Volanas atliko Radvilos Rudojo pavedimus ir bandė paveikti kai kuriuos Voluinės žemvaldžius, kad šie neprisiektų, – vieniems jis perdavė Radvilos laiškus, kitiems patarė žodžiu. Ne svetimšalio ar prašalaičio emocinis santykis skamba Volano laiške, pasakojančiame, kaip jis Romanui Sanguškai, jau prisiekusiam karaliui nuo savų dvarų Voluinėje, pašnibždėjo: „Pone, prisiminkite tėvynę“. Tėvynė – tai LDK. Tad Volanas žiūrėjo į LDK ateitį atsižvelgdamas į Lietuvos valstybės interesus, „iš vidaus“, šios valstybės likimas buvo ir jo asmeninis rūpestis, šiai tėvynei tarnavo ir skyrė savo intelektą bei erudiciją.

Volano laišakai, politinė veikla, kūryba rodo, kad LDK jis laikė sava valstybe. Jis nerašė lietuvių kalba, tačiau savo raštams pasirinko tuo metu Europoje neutralią, universalią mokslo ir literatūros kalbą – lotynų. Tos kalbos reikšmę buvo suvokęs Vakarų Europos universitetuose, kur gavo gerą klasikinį išsilavinimą. Lietuvoje lotynų kalbą jis pasirinko sąmoningai, kadangi ir paties veikla, ir šiuo požiūriu artimiausi žmonės (Augustinas Rotundas, Venclovas Agripa, Mykolas Lietuvis) lotynų kalbą stengėsi padaryti LDK valstybine kalba. Vienas iš argumentų lotynų kalbos naudai buvo tai, kad ji artima lietuvių kalbai (Mykolas Lietuvis). Penki išlikę Volano laišakai rašyti lenkiškai, tad tenka konstatuoti, kad antroji jo vartota rašto kalba buvusi lenkų, kurią nuo XVI a. vidurio pradėdama dažniau vartoti raštui LDK. Buityje jis, matyt, šnekėjo vokiečių ir lenkų kalbomis. Vokiečių kalbos mokėjimas ir puiki lotyniška iškalba padėjo patekti į tarptautinių pasiuntinybių sudėtį: kelis kartus važiavo į Rygą, vyko su derybų delegacija pas imperatorių Maksimilianą antrojo bekaralmečio laikotarpiu.

Volano kultūrinius ryšius, kultūrinės veiklos teritoriją apibūdina jo knygų išleidimo vietos ir spaustuvinkai. Knygų išspausdinimo vietų (kai jos nurodytos) apžvalga rodo, kad labiausiai jis buvo susijęs su LDK, ypač su Vilniuje vykusia knygų leidyba. Dauguma jo knygų išleistos Vilniuje, spausdintos beveik visose tuo metu veikusiose Vilniaus spaustuvėse, kurių savininkai pagal įsitikinimus galėjo spausdinti evangeliko reformato knygas: Vilniaus evangelikų reformatų sinodo (1

⁸ *Дневник Люблинского сейма 1569 года* / Выдал Коялович М. О. Санкт-Петербург, 1869, p. 75.

⁹ *Дневник Люблинского сейма...*, p. 21–28.

¹⁰ Kalbama apie 1452 m. sausio mėn. Švitrigailos privilegiją, kurios tekstas šiuo metu nežinomas. O. Haleckis, remdamasis J. Dluogošu, patvirtina, kad 1452 m. pradžioje Švitrigailos taryba nusprendė, jog Voluinė po Švitrigailos mirties priklausys LDK. Plačiau žr. komentarą Volano 1569 m. gegužės 31 d. laišku nr. 22.

knyga), Glebavičiaus (1 knyga), paties Volano (1 knyga), Karcano (5 knygos), Lenčickio (4 knygos), Morkūno (1 knyga), Sulcerių (Sultzer, 3 knygos). Kai Vilniuje dėl kokių nors aplinkybių spausdinti buvo neparanku, rankraščius vežė į Kiškos spaustuvę Loske (2 knygos) ir į miestus, kur dirbo spaustuvininkai vokiečiai: po vieną knygą atspausdinta Leipcige, Hanoveryje, Karaliaučiuje, pas Moliną (Mollyn) Rygoje, pas Rodę (Rhode) Dancige. Viena knyga atspausdinta Krokuvoje.

Dauguma jo tekstų ir knygų dedikuota žymiesiems LDK veikėjams arba didikams: Mikalojui Manvydui Dorohostaiskiui, Mikalojui Radvilai Rudajam, Mikalojui Kristupui Radvilai Našlaitėliui, Kristupui Radvilai, Bresto vaivada Kristupui Zenovičiui, Žemaičių pilininkui Mikalojui Naruševičiui, Jonui Šemetai, Jonui Glebavičiui, o savo knygą Šv. Pauliaus apaštalo laiško efeziečiams apmąstymas (1592) paskyrė „visiems Lietuvos bajorams, išpažįstantiems tikrą švarų evangelijos mokymą“.

Jo proginė kūryba beveik visa skirta LDK asmenybėms: laidotuvių kalbos, pasveikinimai ir kt. Mikalojui Radvilai Rudajam, Mikalojui Kristupui Našlaitėliui, Lydos seniūnui ir Smolensko vaivada Jonui Abramavičiui, Vilniaus evangelikų reformatų kunigui Sudrovijui, Radvilų ir Chodkevičių šeimoms sutaisyti ir kt.

Poleminėse knygose Volanas svarstė opiausius Vidurio ir Rytų Europoje kilusius teologijos klausimus, kuriuos kėlė Reformacija, tačiau ką ir kada jis ėmėsi svarstyti, ginti ar analizuoti – diktavo vietinės LDK Reformacijos raidos sąlygos. Dalis jo knygų skirtos ginčui su žymiais Lenkijos–Lietuvos, Europos Katalikų bažnyčios ar arijonų¹¹ judėjimo veikėjais: jėzuitais Skarga, Turianiu, Posevinu, arijonu Sociniu. Dauguma jų parašytos polemizuojant su kaimynystėje gyvenančiais Vilniaus vaitu Rotundu, Vilniaus universitete dirbusiais Jurgevičiumi, profesoriumi Vega, Naugarduko arijonu Namislovijumi.

Tad savąja politine savimone Volanas jautėsi LDK piliečiu, raštų kalbą rinkdamasis laikėsi neutralios pozicijos ir palaikė tuos kultūros veikėjus, kurie buvo lotynų kalbos šalininkai; savo veikla ir knygų leidyba labiausiai buvo suaugęs su LDK sostine Vilniumi, palaikė ryšius su miestais, kur dirbo spaustuvininkai vokiečiai.

Volano minčių pasaulis susiformavo iš trijų šaltinių: Europos universitetų ir miestų kultūros teikto išsilavinimo, Europos ir Lietuvos Reformacijos bei LDK politinio, visuomeninio gyvenimo realijų. Beveik visus kūrinius Volanas ėmėsi rašyti atsiliepdamas į LDK politinius, visuomeninius ar religinio gyvenimo įvykius.

Pirmąjį impulsą svarstyti visuomenės sandaros, valstybės ir individo santykį, teisės ir teisingumo ryšius, siūlyti konkrečius įstatymus jam teikė Lietuvos istorinė situacija: Liublino seime, vykusiame 1569 m. liepos–rugpjūčio mėnesiais, priimtas sprendimas priderinti LDK teisės kodeksą – 1566 m. II Lietuvos Statutą prie LK teisės. Nurodyme buvo rašoma: „taisydami šie deputatai turi paimti Lenkijos Statutą ir kuo labiau su juo Lietuvos teisę suderinti“¹². Tai reiškė, kad turėjo prasidėti ir realus LDK „suliejimas“, „iliejimas“ į LK išlaikant pastarosios prioritetą. Viena iš LDK politikos strategijos kryptų valstybingumui išlaikyti – jos teisės susisteminimas ir sutvarkymas taip, kad būtų apsaugotos pagrindinės piliečių bajorų teisės, valstybinių institucijų veikla. Labai gera teisyno kokybė ir jo pažangumas taip pat buvo tam tikras valstybingumo išlaikymo garantas. Mikalojus Radvila šią politiką apibūdino taip: LDK unijos klausimus gali sėkmingai spręsti tada, kai „valstybė yra gerai sutvarkyta“ (cum republica sua bene ordinata [habemus])¹³. Gardino seime 1568 m. sudaryta II Lietuvos Statuto patobulinimo komisija šį uždavinį turėjo atlikti numatomam Liublino unijos seimui. Tai turėjo būti LDK politikų ir teisininkų intelektualinė pastanga minimaliai sumažinti valstybingumo praradimo pavojų. Komisija negalėjo darbo atlikti iki unijos, tačiau LDK politikų išskeltus uždavinius ėmėsi vykdyti po unijos, jos sudėtis buvo patvirtinta 1569 m. Komisiją sudarė

¹¹ Arijonais čia vadinami antitrinitoriai – dieviškosios Trejybės sampratą kritikavę XVI a. krikščionys. (Red.)

¹² J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas. T. 1. Tyrinėjimas. Pirmoji dalis*, Kaunas, 1934, p. 376–377.

¹³ Taip M. Radvila apibūdino LDK pastangas 1563–1564 m. derybose Varšuvoje. Cit. Iš J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas...*, p. 207.

žymesnius urėdus ar valstybines pareigas einantieji, vaivadijų bajorijos atstovai ar valstybinius rūmų urėdus gavusieji (pilininkas, stalininkas)¹⁴. Tarp komisijos narių Volano nebuvo, tačiau joje dirbo jam artimi žmonės: Vilniaus miesto vaitas teisininkas Rotundas, evangelikas reformatas Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis. Daugeliu atvejų komisija nesiėmė „suderinti ar priderinti“ Lietuvos Statuto prie Lenkijos teisės, išskyrus tai, kas jau buvo bendra po administracinių ir teismų reformų (tai padaryta dar II Statute). Komisija ėmėsi taip redaguoti ir papildyti Statutą, kad atsirastų teisinių barjerų artėjančiai LDK inkorporacijai į LK, nes tam įvykti leido pagrindinė Liublino unijos akto formulė. Šioje komisijoje dalyvavusiųjų bei daugelio kitų asmenybių pastangomis 1588 m. III Lietuvos Statutas išlaikė LDK indigenato, t. y. LDK bajorų pilietybės teises, patvirtino valstybės teritoriją, atskirų urėdų pareigas, santarvės tarp skirtingų religijų principą. Kūrybiniu Statuto tvarkymo laikotarpiu Volanas savo iniciatyva įsijungė į darbą kaip publicistas ir parašė knygą Apie politinę arba pilietinę laisvę. Šią knygą rašyti skatino labai aktyvus Volano santykis su Lietuvos valstybės likimu ir siekis modernizuoti jos visuomenę bei teisę. Volanas elgėsi kaip ryžtinga, amžininkams turinti ką pasakyti asmenybė, jis tęsė veiklą, kurią pradėjo 1564 m. bei Liublino seimo metu. Knygą Apie politinę arba pilietinę laisvę rašė 1571–1572 m., praėjus tik keleriems metams po unijos. Joje nuolat minima, kas bloga Lenkijos valstybėje arba bendrojoje Respublikoje, nurodoma, ko nereikia perimti, kokių teisinių normų trūksta LDK teisėje. Knygos adresatas buvo ne vienas. Tekste dažnai kritikuojami visuomenės reiškiniai, esantys „mūsų tautoje“, Respublikoje, aiškiai liečiami abiejų valstybių bendrieji sąrangos ir įstatymų (turinio) dalykai. Tad dalis Volano pozityvių siūlymų taikomi jau bendros, poliubljinės Respublikos politikams ir teisininkams bei bajoriškajai visuomenės daliai – įstatymų leidėjams seimuose.

Knyga Apie politinę arba pilietinę laisvę – bandymas argumentuotai formuoti viešąją nuomonę, kokia kryptimi turėtų vykti tolesnė teisės reforma, kokia turėtų būti būsimoji visuomenė. Ši knyga – Volano indėlis dar į prieš Liublino uniją pradėtus ir energingai abiejų Mikalojų Radvilų, Mykolo Lietuvos, Agripas palaikytus ketinimus „gerai sutvarkyti valstybę“. Šiame sambūryje, besipriešiniame LDK „inkorporacijai, įliejimui“ į LK politikos, administracijos, teisės ir kitas gyvenimo sferas, buvo ir daugiau Volanui artimų asmenybių: Jonas Abramavičius (Abrahamovičius), vėliau Mikalojaus Radvilos Rudojo vaikai.

„Geram valstybės sutvarkymui“ Volanas stengėsi padėti filosofinius teorinius pagrindus, sintetinti Antikos palikimo, XVI a. modernųjų Vakarų Europos Renesanso mąstytojų pažiūras į visuomenės raidą, kai kurių Europos kraštų (Vokietijos, Venecijos Respublikos) politinį, socialinį patyrimą, panaudoti kaimynės Lenkijos XVI a. vidurio šviesuolio Andžejaus Fričo Modževskio Lenkijos „pataisymo“ idėjas. Visa tai Volanas taikė konkrečiai LDK situacijai po Liublino unijos. Į šias aplinkybes neatsižvelgė kai kurie tyrėjai, Volaną vadinę tiesioginiu Fričo sekėju Lenkijoje¹⁵. Taip vertinant, klaidinga manyti, kad 1572–1573 m. LDK yra Lenkija. Volanas iš tiesų kai kuriais klausimais laikėsi panašaus požiūrio kaip ir Fričas Modževskis (1503–1572), parašęs knygą Apie taisytiną valstybę (*De Republicaemendanda*, 1551); jis vertino šį rašytoją, knygos vertimui į lenkų kalbą parašė įžangą lotynų kalba, 1577 m. išleistą Kiprijono Baziliko. Galima pagrįstai kalbėti apie kai kurių šio lenkų rašytojo idėjų perėmimą ir pritaikymą LDK visuomeninio gyvenimo sąlygomis, bet ne apie Volano priklausymą LK kultūrai.

Volano knyga turėjo aiškų pilietinį impulsą ir tikslą – skaitančiai ir mąstančiai visuomenės daliai pateikti kriterijus, kaip reformuoti visuomenės sandarą ir ką perimti iš kaimynų patirties. Ir teoriniams apmąstymams, ir praktiškai galvosenai buvo pateiktos laisvės-savivalės, laisvės-vergovės sąvokos, santykis tarp piliečių laisvės ir įstatymų, aukščiausios valdžios galia ir ribos, luomų ir žmogaus teisės valstybėje.

¹⁴ J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas...*, p. 187–189.

¹⁵ A. Kempfi, „Frycz a Wolan. Zapomniana karta recepcji Frycza w Polsce“, in: *Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury Polskiego Odrodzenia*, pod. red. T. Bienkowskiego, Wrocław–Warszawa i inn., 1974, p. 203.

Volano knygų prasmų pasaulyje ryškūs keli klodai: aiškinamos protestantiškojo tikėjimo tiesos ir jų pateikimas Lietuvos visuomenei, krikščioniškasis jų klodas; Volano visuomenės filosofija ir intensyviai propaguota visuomenės raidos kryptis, kurią manė būsiant vaisinga ir LDK, ir visos Respublikos visuomenei. Pagrindiniai atskaitos taškai naujam LDK visuomenės modeliui formuoti panašiai buvo suvokiami ir kitų Lietuvos evangelikų reformatų. Analogiškų minčių esama Mikalojaus Radvilos, Agripas, Abramavičiaus, Kristupo Radvilos, Rasijaus ir kitų XVI a. vidurio bei antrosios pusės ir XVII a. pirmojo ketvirčio protestantų raštuose. Tačiau nė vienas jų nebuvo taip sistemingai ir plačiai atskleidęs tų dalykų. Volanas pateikė intelektualiosios Lietuvos evangelikų reformatų viršūnės požiūrį į visuomenę, jos reformavimo kryptis, sistemingiausiai iš visų jas dėstė ir taip pats formavo Lietuvos protestantų visuomeninius siekius. Jis pagrįstai pelnė Lietuvos evangelikų reformatų XVI a. antrosios pusės ideologo, pažiūrų formuotojo vardą. Volanas tapo ta asmenybe, kuri jungė daugelio LDK veikėjų visuomeninius siekius, sintetino juos ir savo knygoje teikė kaip protestantų visuomeninio judėjimo tikslus. Volanas sintetino Lietuvoje tik užuomazgomis pasirodžiusį Vakarų Europos protestantiškųjų kraštų XVI a. suformuotą požiūrį į visuomenės pagrindus atsirandant naujųjų laikų visuomeniniams santykiams ir formuojantis kitokiam supratimui apie visuomenės sandarą.

Senasis iš praėjusių amžių paveldėtas teorinis visuomenės supratimas rėmėsi Aristotelio ir Tomo Akviniečio mokymu. Jis buvo paplitęs įvairiais pavidalais: teologų raštuose, publicistikoje, fragmentiškai aiškinamas politikų, pastebimas buitinėje sąmonėje.

Visuomenė buvo įsivaizduojama kaip hierarchinė struktūra, kurią sudaro vienas kitam pavaldūs sluoksniai, pavaldumu sujungti tarsi į organizmą. Visuomenė – organizmas, paremtas subordinacija. Visuomenės sandaros elementai – ne atskiri individai, bet luomai, sluoksniai, korporacijos. Visą visuomenę valdo aukščiausia valdžia – popiežius ar monarchas, dėl kurių pirmenybės Europoje keletą šimtų metų vyko permaininga kova. Volanas buvo vienas tų Lietuvos mąstytojų, kurie nuosekliai pradėjo klibinti senąją visuomenės – organizmo, sutvarkyto hierarchiniu principu, – supratimą.

Asmenybės vertę įžvelgę XV–XVI a. ir vėlesniųjų laikų Europos Renesanso mąstytojai parengė dirvą supratimui, kad elementariaja visuomenės dalele gali būti ir individas. Europoje vykusios permainos buvo palankios šiam požiūriui bręsti: trečiojo – miestiečių – luomo dalinės pergalės Anglijoje, XVI–XVII a. Europos valstybių revoliucijos keitė luomų reikšmę visuomenėje. Visa tai rengė visuomenę naujųjų laikų technikos perversmui, manufaktūrinei, vėliau ir pramoninei gamybai. Kartu su privačios pramoninės gamybos atsiradimu turėjo iširti ir korporacijos ryšiai, jungę gamintojus į feodales bendrijas.

Šiais klausimais Volano oponentai buvo Vilniaus kolegijos rektorius Kristupas Varševickis (1543–1603)¹⁶ ir pirmasis Vilniaus universiteto rektorius jėzuitas Petras Skarga, kuris knygoje Seimų pamokslai rašė: „Tokia turi būti nelygybė ir Respublikoje: vienas kilnesnis už kitą, vienas aukštesnis pagal luomą, o kitas žemesnis [...]. Taigi didelis išpuikimas ir kvailystė visiems laikyti save lygiais“¹⁷. Lietuvos katalikų, aktyvių viešosios nuomonės formuotojų požiūriu, visuomenės harmoniją ir pusiausvyrą turėjo palaikyti visuomenės – organizmo hierarchinės struktūros – pavaldumas, luomų paklusnumas ir valstybės teisės jiems nustatoma vieta visuomenėje.

Į visuomenę Volanas žiūrėjo kaip į individų bendriją, o ne luomų konstrukciją. Jis pripažino realiai esant žmonių skirstymąsi į luomus, tačiau, kaip ir moderniausi XVI a. Europos mąstytojai, keitė luomo sąvokos turinį, teigė, jog priklausomybė luomui atsiranda ne tik gimstant, t. y. ne tik paveldėjimo keliu. Ji yra ir individo veiklos, profesijos nustatoma, individai buriasi į luomus pagal visuomenei atliekamą darbą. Luomas jau suprantamas ne tik kaip išankstinės pasaulio tvarkos nustatytas, bet ir kaip žmogaus dėl profesinio darbo pasirinktas.

¹⁶ K. Warszewicki, *Paradoxa ad Stephanum I Regem Poloniae*, Vilnae, 1579.

¹⁷ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, opracował J. Tazbir, Wrocław–Warszawa i inn., 1972, p. 75.

Vertinant Volano indėlį į visuomenės filosofijos istoriją, tenka konstatuoti, kad jis laikėsi ne tomistinės pozicijos, bet plėtojo ir interpretavo stoikų filosofijos bei Vilhelmo Okamo (Wilhelm Ockam, XIV a.) pažiūras. Jo bendramintis buvo ir XVI a. antrojoje pusėje veikęs Frensis Beikonas (Francis Bacon), plačiau motyvavęs individo autonomiškumą valstybėje ir bažnyčių sistemoje. Naujųjų amžių klasikinių visuomenės teorijų, kurių pagrindą sudarė individas-visuomenės monada, kūrėjai buvo XVII a. filosofai Tomas Hobsas (Thomas Hobbes, 1588–1679) ir Džonas Lokas (John Locke, 1632–1704). Jie padarė galutinį perversmą visuomenės filosofijoje. Hobso teiginio, kad pirminiame visuomenės būvyje vykęs „visų karas prieš visus“, pagrindinė prielaida buvo ta, kad visuomenę sudaro ir istorijoje veikia individai¹⁸. Volanas, gyvenęs prieš moderniosios visuomenės filosofijos suformavimą, užčiuopė vieną svarbiausių ateinančio amžiaus visuomenės sandaros teorijos elementų ir atsistojo į vieną gretą su XVI a. antrosios pusės Europos mąstytojais naujųjų laikų visuomenės teorijos priangyje. Anot Volano, visuomenės monadoms įgimta būti laisvoms („niekas negimsta nelaisvas“)¹⁹, „juk gamta sukūrė visus žmones lygius ir skyrė būti savarankiškiems“²⁰. Todėl valstybės ir visuomenės (šių sąvokų Volanas dar aiškiai neskyrė) tikslas yra apsaugoti individo prigimtį: „visos žmonių bendrijos, kurias vadiname valstybėmis, galiausiai yra tam susibūrusios, kad bendromis jėgomis ir pagelbėdamos galėtų palaimingai gyventi; tačiau negalėjo rasti kito būdo gerai ir tinkamai gyventi, kaip tik tokį, kad, nutarę kiekvienas savo gėriu naudotis, [...] ramią ir laisvą valdžią įvestų“²¹.

Cituotuose žodžiuose išskirtini trys dalykai: visuomenės ir valstybės monados – individai iš prigimties yra laisvi ir lygūs; tam tikrame etape jie nutaria susiburti į bendrijas, t. y. visuomenę ar valstybę; susitarę įveda valdžią. Tai verta panagrinėti atidžiau.

Individo reikšmę visuomenės struktūroje aptarėme anksčiau. Volano visuomenės filosofijoje individo prigimties savybės yra labai svarbios. Reikėjo didelės drąsos to meto bajoriškai visuomenei prabilti apie visų luomų žmonių lygią prigimtį. Volanas tai atkakliai tvirtino ir 1572 m. knygoje Apie politinę arba pilietinę laisvę, ir daug vėliau – 1599 m. Kalboje [...] Rygos miesto komisarams. Šis teiginys buvo svarbus žingsnis žengiant moderniosios visuomenės sampratos link LDK ir Europoje.

Anot Volano, visuomenės monadas į darnią visuomenę jungia dvejopi ryšiai: susitarus įvesta valdžia ir jų prigimtį atitinkanti teisė. Teisė jo visuomenės teorijoje yra gana savarankiškas ryšys tarp individų, teisė yra tai, kas yra šalia visuomenės, bet pasireiškia per visuomenę: „įstatymas yra visuomenės dvasia“, „vien tik įstatymo galia minia suauga į vieną tautos kūną“²².

Teiginiai, kad individų susitarimas tampa valdžios šaltiniu, kad egzistavęs pirminis žmonių būvis, kai visi gyvenę pagal prigimtį, – pagrindiniai būsimos naujųjų laikų visuomenės sutarties teorijos atskaitos taškai. Volano visuomenės filosofijoje buvo ir daugiau visuomeninės sutarties elementų: karas tarp individų dėl blogų žmogaus prigimties savybių; teisė, atliekanti ryšio tarp asmenų vaidmenį ir jungianti individus į visuomenę, kartu esanti ir pilietinės taikos saugotoja. Ši Volano visuomenės teorijos dalis buvo atsidūrusi pusiaukelėje tarp senųjų – praėjusių amžių ir XVII a. naujųjų laikų teorijų. Pirminės nuodėmės supratimą ir vaidmenį žmonijos istorijoje Volanas perėmė iš Tomo Akviniečio, pirminis, natūralusis, visuomenės būvis asocijavosi su pirmųjų žmonių gyvenimu rojuje. Tačiau pripažinimas, kad valdžia atsirado susitarus, iš esmės buvo jau kitas požiūris: Tomas Akvinietis teigė, jog visa valdžia esanti iš Dievo, kad ji amžina, iš anksto duota ir numatyta žmonių visuomenės palydovė. Volano teiginiai apie valdžios kilmę individams susitarus – pirmieji visuomenės sutarties teorijos pėdsakai Lietuvos filosofijoje. Jie atsirado kartu su šios teorijos formulotėmis Prancūzijoje – ten jos pradininku laikomas protestantas Mornė diu Plesis²³, kurio

¹⁸ W. Voise, *Myśl społeczna siedemnastego wieku*, Warszawa, 1970, p. 256.

¹⁹ Volan, *De libertate...* L. C–Cijj.

²⁰ *Ten pat.* L. Cijj.

²¹ *Ten pat.* L. Cijj.

²² Volan, *De libertate...* L. Cijj.

²³ S. Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Kraków, 1919, p. 34.

kūrybą gerai išmanė Volanas.

Atskirai verta aptarti Volano požiūrį į teisę, ypač į prigimtinę. Prigimtinių teisės teorija yra ilgaamžė visuomenės filosofijos sudėtinė dalis, gyvavusi nuo Sokrato laikų iki XIX a. ir patyrusi ilgą evoliuciją. Šios teorijos atgarsių tebėra ir šių dienų politinėje mintyje. Volanas šios visuomenės teorijos dalies neišplėtojo ir išsamiai nepaaiškino, tačiau daugelyje veikalų vienaip ar kitaip prabyla apie prigimtinę teisę: „Įžangoje Fričui [...]“ (1577), Apmąstymuose apie šv. Pauliaus laišką efeziečiams (1592), Kalboje [...] Rygos miesto komisarams (1599) ir kt. Prigimtinių teisės teorijos tyrėjas Strausas (Strauss) jos raidos laikotarpį, apimantį Sokrato, Platono, Aristotelio, stoikų, Augustino bei Tomo Akviniečio požiūrius, vadina klasikiniu teorijos raidos laikotarpiu²⁴. Naujųjų laikų prigimtinių teisės teorijos istorija pradeda nuo Hobso, Hugo Grocijaus (Hugo Grotius, 1583–1645), Samuelio Pufendorfo (1632–1694), Barucho Spinozos (1632–1677) ir Džono Loko. Kaip prigimtinę teisę suvokė Volanas ir kuriame šios teorijos etape jis yra?

Nuo Tomo Akviniečio laikų Europoje vyravo supratimas, jog yra keturios teisės rūšys, viena kitai pavaldžios ir sudarančios uždara ratą: 1) amžinoji – viso pasaulio tvarkos idėja, esanti Dievo prote; 2) prigimtinei, per įgimtas savybes ir polinkius atspindinti dievišką teisę gamtoje bei žmoguje; 3) žmogiškoji – žmonių visuomenės teisiniai principai, besiremiantys prigimtinėmis teisėmis; 4) dieviškoji teisė, taisanti prigimtines ir žmogiškosias teisių trūkumus ir užbaigianti teisės ratą. Volanas gimė praėjus maždaug 310 metų nuo Tomo Akviniečio gimimo ir mirė, kai Hobsui tebuvo 22 metai. Volanas tvirtino, kad žmonių protuose reiškiasi aukštasis protas, įsikūnijantis prigimtinėje žmogui suvokime gėrį atskirti nuo blogio. Iš esmės tai dieviškosios teisės raiška prigimtinėje teisėje. Jo požiūriu, prigimtinių teisės principai įkūnijami žmogiškojoje teisėje²⁵, kurios konkretus pavidalas yra valstybės įstatymai. Tad Volano pateikta teisių hierarchija artima Tomo Akviniečio išdėstyta. Iš tiesų Volanas remiasi senaisiais šios teorijos klasikais, daugiausia Ciceronu. Todėl Volano pažiūras galima vertinti kaip labai artimas buvusioms klasikiniame šios teorijos raidos etape. Tačiau pastebimi ir poslinkiai – visas Volano dėmesys sutelktas į prigimtines ir žmogiškosias teisių santykį. Pagrindiniu savo uždaviniu jis laikė atskleisti svarbiausius prigimtinių teisės bruožus: žmonių lygybę, laisvės poreikį, gebėjimą spręsti remiantis sveiku protu ir teisingumo pojūčiu, kad pagal šiuos bruožus būtų galima sutvarkyti LDK ir bendros Lenkijos–Lietuvos valstybės įstatymus. Jo dėmesio centre yra vien klasikinės prigimtinių teisės teorijos grandis – prigimtinei teisė ir jos vedinys – žmogiškoji teisė. Nauja ir tai, kad, kalbėdamas apie individo prigimtines savybes, Volanas mano jas esant pagrindinėmis žmogaus teisėmis, nereikalaujančiomis kitokių argumentų. Vėliau kaip vieną svarbiausių visuomenės uždavinių Hobsas iškels klausimą apie individo teisių apsaugą. Volano pavaizduotas žmogus po pirmosios nuodėmės – „gyvis, pasipūtęs, kupinas paniekos, gobšumo ir žiaurumo, kai atpalaiduoja gėdos ir kuklumo pavadžius“, panašus į Hobso aprašomą žmogų, dalyvaujantį „visų kare prieš visus“. Ir vienam, ir kitam mąstytojui valdžia bei valstybė yra pilietinės tvarkos saugotojos. Volanas rašė: „valstybė yra bendrosios laisvės saugotoja“²⁶.

Pateikdamas LDK visuomenės teoriją ir išaiškindamas individų prigimtines savybes, Volanas vykdė pilietinį uždavinį – suformuluoti kai kuriuos LDK įstatymus arba parodyti, kokių negalima priimti nei LDK, nei Livonijoje.

Volanas manė, jog prigimtinių lygybę galima realizuoti tik vienoje teisinėje normoje: jis atkakliai reikalavo vienodos bausmės visų luomų asmenims, įvykdžiusiems žmogžudystę. 1572 m. jis karštai įrodinėjo, kad veikiantis LK ir II Lietuvos Statuto įstatymas, pagal kurį už nekilmingo žmogaus nužudymą bajoras privalėjo sumokėti piniginį atlygį, o nekilmingas už tą patį buvo baudžiamas mirtimi²⁷, iš esmės prieštarauja teisingumui ir pažeidžia prigimtines žmogaus teises. Taip pat jis piktinosi nevienoda bausme skirtingų luomų asmenims už netyčinę žmogžudystę. Taikyti vienodą

²⁴ L. Strauss, *Prawo naturalne w świetle historii*, Warszawa, 1969, p. 114.

²⁵ Volan, *Praefatio in Fricium...* L. 4V.

²⁶ Volan, *De liberate...* L. Ciiij.

²⁷ Smulčiau apie tai žr. *Apie politinę arba pilietinę laisvę* komentarus nr. 32, 51, 52, 53.

bausmę visų luomų asmenims keliuose veikaluose²⁸ buvo siūlęs ir Lenkijos publicistas bei mąstytojas Fričas Modževskis, tačiau Lenkijoje tai nesulaukė didesnio atgarsio. Tai nestebina, nes tokios mintys atrodė pernelyg radikaliai net vienam moderniausių prancūzų visuomenės filosofų, gerai pažįstamam ir Volanui, — Žanui Bodenui (Jean Bodin, 1530–1596). Bodenas, praėjus 4 metams po Volano knygos išleidimo, Šešiose knygoje apie valstybę (1576) rašė: „Lenkų mokslininkas Andžėjus Fričas net rašo, kad būtų didelė klaida, jei nevienoda bausme būtų baudžiami patricijai ir plebėjai, turtingi ir beturčiai [...]. Didesnės nesąmonės negalėjo parašyti tas, kas kaip ir jis trokšta kurti savo valstybės teises ir papročius“²⁹. Filosofijos istorikas Vuazjė neįžvelgė Fričo Modževskio poveikio Lenkijos teisėtvarkai: „A. Fričas [...] pažvelgė į politikos problemas per visuomenės reikalus, jis tapo pasmerktas ilgai izoliacijai būdamas dar tolimos ateities pranašas“³⁰. Volanui šią idėją įgyvendinti Lietuvoje sekėsi geriau: jo svarūs argumentai, III Lietuvos Statuto redaktorių ir sudarytojų erudicija bei atvirumas kai kuriems naujiems teisės reiškiniams, noras Lietuvos teisės kodeksui suteikti moderniausių bruožų ir padaryti ją originalią, sudarė palankias aplinkybes, kad, pagal III Lietuvos Statutą (XII ak., I str.), bajorui tyčia nužudžius plebėją, skirtina mirties bausmė³¹, t. y. vienoda bausmė taikoma bet kokio luomo žmogui. Lenkijoje šis įstatymas nebuvo pakeistas. Volanas, matyt, suprato, kad prisidėjo prie šio straipsnio atsiradimo III Lietuvos Statute, kadangi kiek vėliau ėmėsi aktyviai veikti atsiradus galimybėms recenzuoti Hilcheno (Hilchen) Livonijos teisyne projektą. Šio projekto autorius rėmėsi Lenkijoje daug kur veikiančiomis teisinėmis normomis ir siūlė įvesti nemažą įstatymų, būdingų palivarkinio lažinio ūkio jo kraštutine forma kraštams. Volanas kritikavo tokį projektą ir nurodė, ko negalima perimti iš Lenkijos teisės: bausmių už žmogžudystę atlygio pinigais, valstiečių laikymo nelaisvais žmonėmis, prilygintų vergams, įstatymų dėl miestų ir prekybos. Šia tema 1599 m. jis parašė specialų veikalą Kalba [...] Rygos miesto komisarams. Hilcheno teisyne kurį laiką Livonijoje galiojo, nors Volano dėka ir formavosi viešoji nuomonė, neleidusi šio teisyne priimti.

Volano atkaklumas ir noras įgyvendinti nors ir siauroje sferoje individo prigimtinę lygybę rodė, jog ši mintis – viena svarbiausių jo gyvenime, tačiau tuo metu buvo galimi tik pirmieji žingsniai. Tokį lygybės principą įgyvendinti kitose sferose atrodė dar per anksti net pažangiausiose Europos valstybėse, nors ten po truputį imta suprasti, kad jų pagrindus sudaro rinkėjai – piliečiai, o ne vieno luomo atstovai. Nors XVI a. antroje pusėje LDK visuomenės filosofijoje dėl Volano pilietinių siekių buvo žengtas esminis žingsnis sparčiai modernėjančios XVII a. visuomenės filosofijos link, Lietuvoje čia buvo sustota dar ilgam. XVII a. pirmosios pusės mąstytojai Rasijus, Olizarovijus tebesvarstė šias problemas dar tuo pačiu lygiu, o vėliau atėjo vos ne šimto metų minties sąstingio laikotarpis.

Tomis pačiomis teorinėmis pažiūromis paremti ir kiti Volano primygtinai siūlyti Lietuvos visuomenės sandaros reformos klausimai. Naujas buvo ir Lietuvos protestantų pažiūroms atstovaujančio Volano požiūris į dvasininkų luomo reikšmę visuomenėje. Calvinistų bažnyčios sandara, visų protestantiškų tikėjimų įteisinta tiesioginė individo atsakomybė prieš Dievą, sumažinusi dvasininkų luomo vaidmenį individo išganymui, davė pagrindą ir visuomenės sandaros teorijose į dvasininkų luomą žiūrėti kitaip nei teigė Katalikų bažnyčios viršūnės, besirėmusios tomizmo teiginiais.

Volanas rašė apie visuomenę, sudarytą iš riterių (bajorų), miestiečių ir valstiečių, kurie visi esą svarbūs. To meto bajoriškajai visuomenei jis bandė įrodyti, kad valstybei nenaudinga tik viena bajorų luomą aprūpinti tokiomis teisėmis, kurios suvaržo kitų luomų galimybes, ir suteikti tokias

²⁸ Modrzewski Frycz A. *Ad... Sigismundum Augustum, Lascius sive de poena homicidii*. Kraków, 1543; *Tas pats. Ad senatum, equites populumque Polonum... Oratio secunda de poena homicidii*, Kraków, 1545.

²⁹ J. Bodin, *Sześć ksiąg o Rzeczpospolitej*, Warszawa, 1958, p. 255.

³⁰ W. Voise, „Oryginalność i wtórność myśli Frycza Modrzewskiego“, in: *Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury Polskiego Odrodzenia*, Wrocław–Warszawa i inn., 1974, p. 57.

³¹ J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 2. Tekstas, Kaunas, 1938, p. 445.

laisves, kurios virsta savivale. Ypač jam rūpėjo miestiečių luomo vieta LDK ir bendrojoje Lenkijos–Lietuvos valstybėje.

Ne viename veikalė jis aiškino, kad miestai yra kultūros židiniai, universitetų ir mokslo žmonių susitelkimo vieta, prekybos centrai, svarbūs valstybės gerovės šaltiniai. LDK po Liublino unijos ir XVI a. vidurio administracinių bei teisinių reformų suko į tokią socialinę bei ekonominę ūkio struktūrą, kurioje įstatymai ribojo miestiečių galimybes išsikvoti svarbesnę vietą valstybėje ir užtikrinti sąlygas miestams augti. Viešąją nuomonę Volanas bandė formuoti kita kryptimi – jis teigė, kad valstybės laimi tuomet, kai miestai yra stiprūs, pvz., Venecija, Ryga. Apie tai, kad valstybė pralaimi nepaisydama miestiečių interesų, priimdama įstatymus, stabdančius pirklių veiklą ir miestų augimą, rašė ir evangelikų reformatų intelektualai, Volano bendraminčiai Abramavičius ir Biržų mokyklos rektorius Rasijus.

Knygoje Apie politinę arba pilietinę laisvę minimas teiginys, kad bajorų, miestiečių ir valstiečių luomai yra reikšmingi ir sudaro triadą, kad tie luomai veikia pagal profesiją ir visuomenines funkcijas, pelnė artimo pažįstamo, teisininko, Vilniaus miesto vaito Rotundo kritiką: jam nepatiko, jog tarp svarbiausių visuomenės sluoksnių neminimi dvasininkai. Buvo paveldėtas Katalikų bažnyčios suformuotas visuomenės supratimas, pagal kurį virš visų sluoksnių iškeliami dvasininkai, o svarbiausias jų – popiežius. Dėl jų reikšmės ir ją argumentuojančių motyvų ilgus dešimtmečius Volanas polemizavo su Skarga, Rotundu, Turianiu ir kitais. XVII a., LDK laimint kontrreformacijai, visuomenės sąmonėje vis gilėjo iš viduramžių paveldėta, šiek tiek modifikuota senoji visuomenės samprata. XVII a. Lietuvoje laikas ėjo ne Volano naudai.

Kiek geresnio likimo sulaukė Volano pasiūlymas Lietuvoje pakeisti valstiečių luomo padėtį, juos laikyti tautos nariais, sušvelninti baudžiamą. XVI a. antrojoje pusėje tarp LDK arijonų buvo karštai diskutuojama, ar gali tikras krikščionis naudotis baudžiaviniu darbu: vieni reikalavo komuninės lygybės, t. y. atsisakyti dvarų ir baudžiauninkų (XVI a. vidurio Vilniaus arijonų bendruomenė); kiti gynė tuos, kurie naudojami baudžiauninkų darbu, kai baudžiava nėra labai sunki (Budnas); treči pritarė atleidinėjantiems iš baudžiamos baudžiauninkus (kalvinistai Morkuvienė-Vnučkienė, Valavičius). Ginčų metu Volanas išliko nuosaikiu centristu. Tačiau visų protestantizmo srovių pradėta diskusija suteikė impulsą XVII a. pirmojoje pusėje Vilniaus universiteto profesorių katalikų Smigleckio, Olizarovijaus, Chondzinskio pažiūroms susiformuoti. Jie suvokė, kad valstybei naudinga tokia valstiečių teisinė padėtis, kokia buvo Europos senjorinio ūkio kraštuose. Siūlyta valstiečius laikyti asmeniškai laisvais samdiniais, leisti nueiti nuo žemės, bet žemę laikyti bajorų nuosavybe. Šie pasiūlymai LDK svarstyti tik teoriškai, nors Vakarų Europoje kai kas šia kryptimi buvo padaryta. Nuo XVI a. antrosios pusės LDK ūkis aiškiai suko kita linkme – baudžiamos stiprinimo, valstiečio asmens laisvės ribojimo link.

Individo ir valstybės santykiui aptarti Volanas skyrė visą knygą Apie politinę arba pilietinę laisvę. Jo požiūriu, pilietinė individo laisvė kokybiškai yra kitokia nei prigimtine. Laikantis prigimtines teises valstybėje ar visuomenėje, sugadinta prigimtis yra tramdoma ir sudaro sąlygas įgyvendinti pagrindinėms prigimties savybėms – laisvei, lygybei, teisingumui. Individas yra laisvas tik paklusęs gerai sutvarkytiems įstatymams, tik tapęs piliečiu jis gali įtvirtinti prigimtines teises istoriniais laikais. Žmogaus santykis su valstybe tampa piliečio ir valstybės santykiu, tik paklusnumas valstybės įstatymams jį padaro piliečiu, o teisingi, prigimtį atitinkantys įstatymai – laisvu piliečiu. Taip visuomenės teorijoje buvo iškeliamas individo teisių problema. Šia prasme Volanas artimas Hobsui, teigusiam, jog individo teisių apsauga esanti valstybės funkcija³².

Daug Volano veikalų skirta piliečiui ugdyti. Kokie reikalavimai jam keliami? Pirmiausia pilietis turi sugebėti sukurti tinkamus įstatymus ir jiems paklusti: „pakankamai tikra ir tvirta kiekvieno žmogaus laisvė bus tada, kai įstatymai privers žmones gyventi vienoje valstybėje taip, kad jie niekam

³² L. Strauss, *Prawo naturalne w świetle historii...*, p. 168.

nekenktų“³³, „nepajudinamas ir nepažeidžiamas prigimties įstatymas – neskriausti nė vieno žmogaus“. Piliietis – asmuo, sugebąs toliaregiškai atsižadėti savo trumpalaikės naudos dėl valstybės patvarumo ir visuotinės gerovės, kadangi tik valstybė gali užtikrinti pagrindinius asmens interesus. Kilus pavojui valstybės egzistencijai, piliietis turįs visiškai pasiaukoti gindamas tėvynę, atsisakyti savo turto ar karjeros. Ilgą piliečio pareigų sąrašą Volanas iliustruoja antikos laikų istorijos pavyzdžiais, remiasi antikos rašytojų sukurtu idealaus piliečio paveikslu. Piliietis turįs būti apsišvietęs ir suvokti būtinybę gyventi visuomenėje, tik toks būdamas gali suprasti, kodėl dažnai savo interesus turi aukoti valstybei.

Ne visiems luomams jis manė esant būtiną tą patį išsilavinimą. Vienoje savo knygų Apie kunigaikštį ir kitas jo dorybes jis svarstė, koks turėtų būti Respublikos valdovas. Politikui privalus gilus humanitarinis ir teisinis išsilavinimas. Tik toks valdovas galįs teisingai valdyti valstybę. Išsilavinimą ir erudiciją Volanas laikė didele piliečio bajoro ir miestiečio vertybe.

Volano teorijoje, kaip matyti, visų reformų pagrindą sudarė teisė – visagalis svertas, galintis išjudinti visuomenės klodus. Tad norint užtikrinti tinkamą piliečio gyvenimą valstybėje, būtina sutvarkyti jos vidaus santvarką. Volano pastangos rengiant įstatymus jau aptartos. Volanas norėjo, kad skaitytojas sužinotų, kokie buvo antikos filosofų siūlyti valstybės modeliai, svarstė stipriąsias ir silpnąsias jų puses. Jis teigiamai vertino Lenkijos–Lietuvos valstybės santvarką, kurią vadino įstatymais apribota monarchija, seimo ir senato buvimą, tačiau siūlė kai kurias korektūras. Jo nuomone, valstybė daug geriau tvarkytųsi, jei įstatymus priimtų ne seimas, o senatas³⁴. Šis pasiūlymas negalėjo pelnyti bajorijos, jau pajutusios savo galią, pritarimo. 1573–1577 m. Volanas siūlė patobulinti teismų sistemą – sukurti nepriklausomus teismus apeliacinėms byloms spręsti, kas atitiko bajorijos siekius ir tokie teismai buvo sukurti abiejose valstybėse. LDK nuo 1581 m. pradėjo veikti Vyriausiasis Lietuvos tribunolas. Tad Volano konkreti geresnės valstybės vizija nebuvo akivaizdžiai griauanti ar keičianti tą pavidalą, kurį turėjo Lenkijos–Lietuvos valstybė po Liublino unijos, nors jis ir siūlė giluminius pokyčius pačiame valstybės suvokime. Šie požymiai, orientuoti į naujųjų laikų visuomenę bei jaugę į visuomenės sąmonę, esant palankiai ekonominei ir socialinei raidai, ateityje galėjo padėti sparčiai modernizuoti visuomenėje besiklostančius socialinius santykius. Deja, protestantiškos krypties reformų ir jų šalininko Volano minties galios suformuluoti pokyčiai, išskyrus kelis jau aptartus priimtus įstatymus, nebuvo įkūnyti. Lietuvos valstybės ūkis, socialinė struktūra, visuomenės sąmonė, formuojama laiminčios kontrreformacijos, gyvenimą suko kita kryptimi.

Volaną mąstytoją išaugino klasikinės visuomenės ir valstybės teorijos, jis buvo atviras XVI a. vidurio ir antrosios pusės Europoje pasirodančioms naujovėms bei LDK visuomenės pokyčiams bei valstybės poreikiams. Tai vienas tų mąstytojų, kurie žengė koją kojon su naujausia XVI a. antrosios pusės Europos visuomenės filosofijos mintimi – Bodenu, Altuzijumi (Althusius) ir, remdamasis padarytomis išvadomis, bandė paveikti bei formuoti LDK visuomenės raidos kryptį.

Volanas – vienas pirmųjų Lietuvoje, bandžiusių įvesti į visuomenės nuostatas, elgesio būdus, vertybių hierarchiją miestų kultūros komponentus. Volano ir jo bendraminčių vertybinė orientacija šiek tiek skyrėsi nuo tos, kuri buvo įsigalėjusi bajorų visuomenės pažiūrose. Volano kuriamos visuomenės vizijoje laisvei nubrėžiamos gana griežtos ribos, kad ji nevirstų savivale; vertinamas miestietiškas gyvenimo būdas; nuolat primenama miestų kultūros reikšmė valstybei; didžiai vertinami rašto žmonės; saikas skelbiamas visiems privalomu elgesio koreguotoju. Volanas atkakliai tęsė Mykolo Lietuvio pradėtą formuoti požiūrį, jog žmogus turi būti vertinamas ne pagal turtą. Ne viename savo veikalų jis tiesiog reikalavo Lietuvoje priimti prabangą ribojančius įstatymus³⁵. Pagal Volano teigtas vertybes jį galima apibūdinti kaip asmenybę, siejusią protestantiškos, jau

³³ Volan, *De libertate...*, L. Ciiij.

³⁴ Volan, *Praefatio in Fricium...*, L. 7v–8.

³⁵ Volan, *Oratio ad equites...*, L. 2v.

individualistinės miestų visuomenės ir dvaro, kaip kultūros centro, orientacijos. Jo nuostatos nebuvo panašios į puritoniškąsias kai kurių Vakarų Europos miestų bendruomenių ar Kalvino Ženevoje suburtos bendruomenės griežtas elgesio normas. Laisvas, orus, savo vertę žinantis, įtakingas sprendžiant valstybės bei bažnyčios reikalus, giliai tikintis, universitetų išaugintas, mokslą vertinantis, įpratęs gyventi ir elgtis pagal trečiojo luomo reikalavimus – taupus, apdairus, besilaikantis griežtos gyvenimo bei darbo drausmės, tėvynės gerove besirūpinantis ir jos labai dirbantis pilietis, turintis profesiją, – toks Volano teigtas idealaus žmogaus paveikslas.

Kai kurie Europos visuomenės filosofijos tyrėjai mano, kad Hobsą galima laikyti Europos liberalizmo pradininku: „Jei liberalizmu vadinsime politinę doktriną, kurios pagrindas yra žmogaus teisės, o ne pareigos, kai valstybės funkcijos sutapatina su tų teisių apsauga arba priežiūra, turėsime pripažinti, kad liberalizmo kūrėjas buvo T. Hobsas“³⁶. Taip suprasto naujųjų laikų pradinio etapo liberalizmo pagrindėju Lietuvoje pelnytai turėtų būti vadinamas Volanas. Jis dėjo daug intelektualinių pastangų, kad ir teoriškai, ir realiai būtų vykusiai nustatytas piliečio bei valstybės santykis. Jo mokyme pagrindinė vieta tenka ne atskiram individui kaip atskirybei, bet individui, gyvenančiam visumoje – civilinėje, t. y. pilietinėje, būklėje. Valstybės uždavinys – sukurti įstatymų ir teisės sistemą, užtikrinančią piliečių prigimtines teises. Piliečių pareigas jis apibrėžė daugeliu privalomybių: doras darbas, daras jį sveiku visuomenės nariu, nepriekaištingas įstatymų laikymasis, tėvynės meilė, verčianti pasiaukoti, o esant reikalui – ją ginti, gyvenimas, vadovaujantis išmintimi, griežtais dievobaimingumo ir tikėjimo nustatytais doros bei gėrio principais, sveiku protu. Tad Volanas ieškojo pusiausvyros tarp piliečio teisių ir pareigų. Savo pažiūromis jis dar susijęs su klasikinių laikų teorijomis. O gal šis nuoseklus bandymas neatitrūkti nuo suformuluotų klasikinių pažiūrų apibūdina jį ir kaip liberalią asmenybę? Tai asmenybė, sintezuojanti požiūrius, jungianti ir dvaro, ir miesto kultūrai būdingas elgesio nuostatas, įsiklausanti į realius tikrovės pokyčius, atsakinga už jos ateitį. Volanas rėmėsi klasikinėmis teorijomis, LDK visuomeninio gyvenimo realijomis, bet teigė tai, kas prasminga giluminėms visuomenės struktūros permainoms. Jo konservatyvumas buvo ir jo realizmas, o jo naujovės vedė būsimos moderniosios Vakarų Europos visuomenės sandaros link. Tai buvo tik pirmieji žingsniai, bet padaryti palyginti anksti – XVI a. antrojoje pusėje. Volaną galėtume apibūdinti Vytauto Kavolio žodžiais: „Individualizmo ir konservatizmo principų susikirtimas tegali duoti liberalizmui jo autentišką vidinę dinamiką, vedančią į šviežias kūrybines sintezes, kuriomis bendruomenė taikingai įveda į naujus savo gyvenimo etapus“³⁷. Naujovių reikšmė turėjo būti brandinama jau kitų, einančių tuo pačiu keliu, veikėjų. Dėl Volano Lietuvos Reformacija, tiksliau, viena jos srovė, nuspalvinusi visą XVI a. antrosios pusės visuomeninį judėjimą, tapo liberalaus, nuosaikaus visuomeninio gyvenimo reformavimo prieglobsčiu, augintoja ir formuotoja.

Koks buvo Lietuvos minties padangėje švystelėjusių idėjų ir numatytos visuomenės raidos likimas?

Beveik po dviejų šimtų metų – 1791 m. balandžio 17 d. valstybinių miestų įstatyme ir 1791 m. gegužės 3 d. Respublikos Konstitucijoje numatyta miestiečiams leisti įsigyti žemės nuosavybės teisę, stoti į valdžios tarnybas, pasiturintiems tapti bajorais, t. y. miestiečiams leisti nobilituotis ir turėti dalį kilmingųjų teisių. Tad XVIII a. Ketverių metų seimo (1789–1792) reformos patvirtino, kad XVI a. antrojoje pusėje Volano siūlymai dėl visuomenės struktūros ir korekcijos dėl požiūrio į miestiečius iš tiesų buvo pažangūs ateities dalykai. Antra vertus, Ketverių metų seimas teisiškai įformino tik tai, kas reformų šalininkų, atstovaujančių XVI a. protestantizmui, jau buvo suvokta kaip būtinybė. Volanas neteigė, kad valstiečiai gali būti konkrečios valstybės pilnateisiai piliečiai, to nepatvirtino ir 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija. O tai, ką Volanas pradėjo formuluoti kaip pradinį žingsnį naujos visuomenės pagrindams suvokti, tik po gero šimtmečio tęsė jau XVIII a.

³⁶ L. Strauss, *Prawo naturalne w świetle historii...*, p. 168

³⁷ V. Kavolis, „Laisvės samprata socialiniuose moksluose“, in: *Lietuviškasis liberalizmas*, red. V. Kavolis, Chicago, 1959, p. 101.

Šviečiamojo amžiaus mąstytojai.

Visuomenės sąmonės raidos tempų skirtumai tampa labai akivaizdūs, kai palyginame kelius, kuriuos nuėjo Prancūzija nuo Bodeno minčių iki Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos 1789 m. ir LDK nuo Volano iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos. Bodenas neigė, kad visi luomai turėtų būti lygūs prieš įstatymą, tačiau vėliau Prancūzijoje buvo įteisintas principas, kad visų luomų žmonės yra valstybės piliečiai. Lenkijos–Lietuvos valstybei nepakako 200 metų suvokti Volano teiginį, kad prieš įstatymą visi luomai turėtų būti lygūs. Konstitucijoje piliečiais pripažinti tik bajorai ir nobilituoti miestiečiai. Lietuvoje šį kelią nueiti sutrukdė realus ekonominis ir politinis gyvenimas, įsigalėjęs vieno požiūrio monopolis, nebeleidęs plėtotis tam, kas jau buvo apčiuopta XVI a.

Ingė Lukšaitė, „Andrius Volanas XVI–XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse“, in: Andrius Volanas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 27–48.